

sa građanskom komponentom sporedni kolosek? Koliko na tu politiku utiče spoljni faktor? Uopšte, taj proces političke diferencijacije zahteva detaljniju studiju. Kako oceniti predratnu tradiciju Narodnog fronta, još živu u ratu? Što sa sektorskim, pa ma i parcijalnim (teritorijalno i organizaciono) elementima budućeg NOF-a kao organizacije (Crnogorska narodna omladina, Oslobođilna fronta 1941, NOSOBiH, USAOJ, AFŽ)? Ta pitanja, daleko od toga da umanjuju napor dra Živkovića da pronađe odgovor na postavljeni problem, upućuju na to da je pojava kompleksnog karaktera i da traži dalje analize.

Dobrom izvornom fundiranošću, otvorenim pokretanjem niza pitanja, bez obzira jesu li sva ponuđena rešenja prihvatljiva i do kraja obrazložena, monografija dra Živkovića predstavlja zapaženije delo iz istoriografije narodno-oslobodilačke borbe poslednjih godina.

Branko Petranović

*HRVATSKI NARODNI PREPOROD U DALMACIJI I ISTRI
(Zbornik), izd. Matica hrvatska, Zagreb 1969, str. 498.*

Kao treća knjiga serije »Zbornici i monografije« Matice hrvatske tiskan je god 1969. zbornik »Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri«. Prilozi u ovom zborniku nastali su iz predavanja održanih god. 1962. u Zadru i Puli na znanstvenom savjetovanju kojem je kao povod poslužila proslava 100-godišnjice izlaska »Narodnog lista« u Zadru. Šteta je jedino što su rezultati savjetovanja objelodanjeni s tako velikim zakašnjenjem, u vrijeme kada se već pripremala proslava 100-godišnjice pobjede Narodne stranke u Dalmaciji na saborskim izborima god. 1870. Bez obzira na to, ovaj je zbornik vrijedan doprinos našoj historiografiji. U njemu sudjeluje šesnaest autora s priložima koji donose mnoge nove rezultate istraživanja.

U dijelu koji govori o narodnom preporodu u Dalmaciji *D. Foretić* donosi tri priloga. Njima Foretić popunjava prazninu koju osjeća svaki istraživač povijesti Dalmacije u drugoj polovici 19. i u početku 20. stoljeća. Pišući »O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata«, o »Društvenim prilikama u Dalmaciji od polovice 19. stoljeća do prvoga svjetskoga rata« i o »Borbi za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865—1900)« Foretić se prihvatio teškog posla sakupljanja mnogobrojnih podataka iz arhivske građe, novina, statističkih materijala i sl. i njihova povezivanja u zaokruženu sliku ekonomskih i društvenih prilika i razvoja nacionalne svijesti u širim slojevima stanovništva Dalmacije. U prvoj raspravi autor iznosi podatke o zanimanju stanovništva, o stanju poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, prerađivačke radinosti, trgovine, bankarstva i saobraćaja. Slab i spor razvoj dalmatinske privrede objašnjava nerazvijenošću Dalmacije i stavom Austrije prema Dalmaciji, ali i nerazvijenim kapitalističkim mentalitetom dalmatinskog građanstva. U drugoj raspravi govori o davanjima na koja je stanovništvo (napose seljačko) bilo obvezano prema državi, vlasnicima zemlje i župnicima, zatim o životnim uvjetima radništva, te o stanju prosvjete, zdravstva i socijalne zaštite

u Dalmaciji. U trećem prilogu detaljno opisuje kako su narodnjaci preuzimali općine, smatrajući taj proces neobično važnim za ostvarenje bitnih ciljeva preporoda, a to su (uz sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, što je ovisilo o faktorima izvan Dalmacije) nacionalno, političko i kulturno osvješćivanje širih slojeva stanovništva. Ovi prilozi D. Foretića osvjetljaju temelje iz kojih su izrasli, razvijali se i mijenjali širi politički odnosi u Dalmaciji od početka narodnog preporoda do početka prvoga svjetskog rata.

G. Novak u prilogu »Narodni preporod u Dalmaciji« prati uglavnom liniju političkog razvoja u Dalmaciji do kraja 80-ih godina 19. stoljeća. U njemu je G. Novak sintetizirao rezultate svoga rada objelodanjene u brojnim ranijim raspravama o pojedinim problemima narodnog preporoda u Dalmaciji.

U prilogu »Narodne čitaonice« J. Grabovac piše o osnivanju čitaonica u 60-im i na početku 70-ih godina 19. stoljeća. Prikazuje političku situaciju u kojoj nastaju i njihov rad na političkom polju u borbi za ponarodenje Dalmacije, te ističe važnost čitaonica kao političkih organizacija dalmatinskog građanstva, zapravo mjesnih organizacija Narodne stranke.

V. Maštrović donosi raspravu »Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji«. Ističući da je u vrijeme narodnog preporoda jezično pitanje imalo političku i kulturno-prosvjetnu važnost, autor govori o borbi narodnjaka protiv talijanskog jezika podržavanog od dalmatinskih talijanaša, austrijske vlade i stranih činovnika u Dalmaciji. Autor opisuje borbu narodnjaka za uvođenje narodnog jezika kao službenog u sabor, u sudstvo i upravu, te kao nastavnog jezika u škole.

J. Ravlić u prilogu »Neke prilike iz kulture za vrijeme narodnog preporoda« zahvaća najvažnija zbivanja u kulturnom životu Dalmacije, smatrajući da su ona izravno i neizravno pridonosila rastu i pobjedi preporoda. Govori o stanju školstva i borbi za uvođenje narodnoga jezika kao nastavnog u škole. Dalje nabraja najvažnije političke novine i književne časopise, te daje kratak opis i ocjenu djelatnosti svakog od njih. Opisuje, također ukratko, život i rad najvažnijih književnika i naučnih radnika koji su u vrijeme preporoda djelovali u Dalmaciji ili nastavili rad u Hrvatskoj, pa i u drugim evropskim zemljama. J. Beroš piše o tome »Kako je došlo do osnivanja lista 'Il Nazionale'«. Opisuje akciju splitskih narodnjaka za pokretanje zasebnog narodnjačkog glasila. Da je do takve akcije došlo upravo u Splitu tumači time što je upravo tu pritisak vlasti i talijanaša bio najjači. Ipak je kao mjesto izlaženja lista izabran Zadar, jer je u njemu bilo upravno sjedište pokrajine i mjesto gdje se sastajao pokrajinski sabor, te su se u njemu okupljale istaknutije narodnjačke ličnosti. Dalje opisuje kako je N. Nodilo izabran za urednika i kako je 1862. dobiveno odobrenje za izdavanje novog lista.

K. Prijatelj piše o »Likovnoj umjetnosti u Dalmaciji u doba narodnog preporoda«, tj. o slikarstvu, kiparstvu i arhitekturi.

Kao prvi prilog u dijelu zbornika koji je posvećen preporodu u Istri objelodanjen je pozdravni govor M. Mirkovića »O smislu i sadržaju narodnog preporoda u Istri«, održan na savjetovanju u Puli. U njemu je autor u širokim crtama naznačio osnovne ciljeve preporoda u Istri, socijalno-nacionalne borbe istarskih Hrvata i Slovenaca protiv talijanskog elementa (borba za narodni jezik, za osvajanje općina, sabora, mandata za carevinsko vijeće, borba za sjedinjenje s Hrvatskom i zatim za stvaranje Jugoslavije), te osnovne vanjske i unutrašnje elemente koji su uvjetovali tu borbu i doveli do stanovitih uspjeha.

U raspravi »Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda« *V. Bratulić* analizira stranački život u Istri kao odraz određene nacionalno-političke i ekonomsko-socijalne situacije u razdoblju od god. 1848. do prvoga svjetskog rata. Govori o historijskim korijenima hrvatske nacionalne svijesti u Istri, o materijalnoj osnovi i klasnom obilježju društvenih snaga suprotstavljenih u nacionalnom sukobu. Najveći dio rasprave posvećen je hrvatsko-slovenskoj Narodnoj stranci. Autor govori o njenoj organizaciji i programu, o hrvatsko-slovenskoj suradnji, o iniciranju nezavisnije narodne politike stranke od kraja 19. st., o sukobu liberalne i klerikalne struje u njoj i dr. Zatim prelazi na Talijansku liberalnu stranku i radnički pokret, prateći u njemu različita nacionalna strujanja. Na kraju prikazuje odnos stranaka u istarskom saboru i uspjeh pojedinih stranaka na izborima za carevinsko vijeće.

Z. Črnja piše o »Ulozi ezonera u zaoštavanju nacionalnog sukoba u Istri«. Autor prikazuje položaj seljaka opterećenog ezonerskim dugom (riječ je o rasteznom duhu čijim je dijelom nakon ukidanja feudalnih odnosa god. 1848. bio opterećen istarski seljak radi isplaćivanja naknade feodalcima). Prati razvoj ezonerskog problema i ulogu u političkom životu zemlje do njegovog rješenja otpisom preostalih seljačkih dugova god. 1893.

U raspravi »Biskup Dobrila i njegovo doba (1861—1882)« *B. Milanović* govori paralelno o životu i radu J. Dobrile i o nacionalnom, političkom, kulturnom i ekonomskom razvoju Istre, stavljajući težište na razdoblje od početka ustavnog života u Istri (saziv sabora god. 1861) do Dobriline smrti god. 1882. Autor opisuje djelatnost Dobrile na političkom i kulturnom polju, govori o Dobrili kao svećeniku, rodoljubu i piscu, o njegovu radu u istarskom saboru i carevinskom vijeću, radu na obrazovanju mladeži i prosvjećivanju puka, nastojanju oko pokretanja »Nashe sloge« i dr. Također je široko zahvatio život Istre u tom 20-godišnjem razdoblju. Prikazao je rad pet saziva istarskog sabora, te otpor Hrvata i Slovenaca talijanstvu i talijanskom iredentizmu. Posebno se pozabavio hrvatskim školstvom u Istri, a zatim je, pošto se osvrnuo na ekonomski razvoj, prešao na hrvatske i slovenske čitaonice, društva i tabore, na širenje nacionalne svijesti, borbu za jezična prava i borbu na općinskim izborima.

U raspravi pod naslovom »Nacionalna borba u Istri i izbori za carevinsko vijeće 1907.« *D. Šepić* je preuzeo zadatak da objasni važnost tih izbora u procesu afirmacije istarskih Hrvata i Slovenaca. Najprije je upozorio na malaksavanje i krizu hrvatskog i slovenskog nacionalnog pokreta u 90-im godinama 19. stoljeća nakon što je u prethodnom desetljeću doživio niz uspjeha, a zatim se osvrnuo na rad za konsolidaciju Narodne stranke od početka 20. stoljeća dalje. Kao elemente koji su pridonijeli vjeri u mogućnost ostvarenja preporodnih ciljeva istakao je narodni pokret god. 1903. u Hrvatskoj i promjene do kojih je na hrvatskoj političkoj sceni došlo Riječkom rezolucijom. Tome je također pridonijela i promjena u politici austrijske vlade, koja je počela pokazivati sklonost da zadovolji neke, prije svega jezične, zahtjeve istarskih Hrvata i Slovenaca. Izborna reforma, koja je omogućila da se god. 1907. izbori za carevinsko vijeće održe na temelju općeg i jednakog prava glasa, donijela je, zbog izborne geometrije, jednako mandata Talijanima i Narodnoj stranci, ali je — ističe autor — golema većina glasova danih u cjelini za Narodnu stranku značila afirmaciju snage i nacionalne svijesti istarskih Hrvata i Slovenaca.

T. Peruško donosi prilog pod naslovom »Borba za osnovno školstvo — borba za nacionalni opstanak«. U njemu autor govori o borbi istarskih Hrvata za

osnivanje hrvatskih osnovnih škola kao važnom elementu nacionalne borbe, prije svega zbog toga što su Talijani upravo osnovne škole upotrebljavali kao sredstvo denacionalizacije hrvatskog sela. Autor opisuje tu borbu posredstvom koje su se ujedno širi slojevi mobilizirali u nacionalnoj borbi, otpor Talijana hrvatskom osnovnom školstvu i sredstva koja su mu suprotstavljana (jedno od njih je i »Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru«). Do pred početak prvoga svjetskoga rata taj je rad dao rezultata, te je broj škola i učitelja u odnosu na broj stanovništva bio veći u Istri nego u Hrvatskoj i Slavoniji, a i škole su bile kvalitetnije. Autor se zadržava i na borbi za hrvatsko srednje školstvo (prije svega za pazinsku gimnaziju). Intelektualni kadrovi bili su potrebni kao organizatori nacionalnog pokreta, a pobjedama u općinama nastaje potreba za takvim kadrovima u općinskim, pa i državnim službama. Na pitanju osnivanja đakčkog doma u Pazinu, upozorava autor, došlo je do sukoba između klerikalaca i liberalaca u Narodnoj stranci.

R. F. Barbalić piše o »Udjelu pomoraca Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja u narodnom preporodu«. Autor izlaže specifične načine kojima su pomorci ovih krajeva od god. 1848. izražavali svoju hrvatsku i slavensku svijest (hrvatska imena brodova, hrvatske zastave na jarbolima), te prati njihovo sudjelovanje u različitim političkim manifestacijama i u samoj političkoj borbi (pojedinci su npr. bili kandidati na saborskim i općinskim izborima).

V. Zidarić piše o »Razvitku zadrugarstva u Istri i njegovoj ulozi u narodnom preporodu«. Nakon opisa razvoja zadrugarstva od kućnih zadruga dalje, autor govori o suvremenim združnim oblicima koji se javljaju u Istri od 90-ih godina 19. st. To su prije svega kreditne zadruge različitih sistema, ali i druge specijalizirane zadruge poput nabavljačko-prodajnih, potrošačkih (posebno radničkih), prerađivačko-prodajnih (vinogradarsko-vinarskih i mliječnih) i dr. Zada-tak im je bio oslobađanje hrvatskog i slovenskog (prije svega seljačkog) stanovništva Istre ekonomske potčinjenosti talijanskoj gradskoj buržoaziji. Jeftinim kreditom za podmirenje dugova, nabavu poljoprivrednih potreština, obnovu vinograda i sl. selo je oslobođeno ovisnosti o lihvarima, a drugi združni oblici vodili su preuzimanju trgovine iz ruku talijanskih veletrgovaca i prekupaca. Zadrugarstvo je, naglašava autor, bilo zbog toga jedan oblik preporodne borbe koja je težila ekonomskoj i nacionalnoj emancipaciji istarskog sela. Združni je pokret i prije počeo i do prvoga svjetskog rata dostigao viši stupanj nego u ostalim hrvatskim zemljama, ali su ga do god. 1928. talijanske vlasti likvidirale. »Razvoj vinogradarstva u Istri od 1860. do 1914. s posebnim osvrtom na ekonomsko jačanje istarskih (hrvatskih) seljaka« tema je kojom se bavi *V. Vitolović*. Autor analizira strukturu poljoprivrednih i posebno vinogradarskih područja i upozorava na usitnjenost poljoprivrednih posjeda. Zatim prati razvoj vinogradarske proizvodnje i vinske trgovine, razdoblja njihova prosperiteta i razdoblja kriza do kojih su dovodile bolesti loze (peronospora, a zatim filoksera) i stanje na vanjskom i unutrašnjem tržištu (obnova francuskih vinograda i vinska klauzula trgovačkog ugovora između Austro-Ugarske i Italije). Zaključuje da je uza sve krize seljački posjed jačao, jer su postojali različiti faktori koji su ga u tome pomagali (mogućnost zaposlenja u gradovima, završetak otkupa zemlje, osnivanje zadruga), te je paralelno tekao proces ekonomskog uspona i političke afirmacije hrvatskog seljaka u Istri.

Nikša Stanić